

BENON MIŚKIEWICZ
Poznań**STUDIA NAD DZIEJAMI POWSTANIA WIELKOPOLSKIEGO
1918 - 1919 W LATACH 1977 - 1987**

W ostatnich latach w polskiej historiografii dużo uwagi poświęcono dziejom Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919. Zajmowało się nim wielu badaczy skupionych głównie w ośrodkach naukowych: poznańskim, do którego zaliczam również aktywność zespołu badaczy kościańsko-koszańskich, oraz warszawskim. Lata 1977 - 1987 pozwalają odnotować wiele istotnych osiągnięć w poznawaniu jego dziejów. Szczególnym impulsem do ponawiania studiów nad Powstaniem Wielkopolskim była 60 rocznica jego wybuchu, ale nie tylko. Organizowano także systematyczne seminaria naukowe na terenie Kościana, które podejmowały ważną problematykę powstania, często inicjując nowe kierunki badawcze.

Nim przejdziemy do ich charakterystyki należy zająć się wydanymi w 1978 r. dwoma pierwszymi obszernymi opracowaniami syntetycznymi Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919¹. Są to monografie wielostronnie obrazujące zarówno przygotowania do powstania, jak jego przebieg i skutki mające wpływ na odbudowę niepodległego państwa polskiego po pierwszej wojnie światowej. Prace te naświetlają nie tylko wydarzenia militarne, ale równocześnie wiele miejsca poświęcają sytuacji społeczno-politycznej, niezwykle skomplikowanej w czasie powstania, oraz charakteryzują położenie gospodarcze Wielkopolski. Publikacje te będą wyznaczały wyraźną cezurę w studiach nad Powstaniem Wielkopolskim 1918 - 1919, gdyż prezentują nowoczesną historiografię zarówno od strony metodycznej i metodologicznej, jak i wszechstronności ujęcia, a także wykorzystania nowych materiałów źródłowych.

Drugim poważnym osiągnięciem omawianego okresu jest ukazanie się kilku zbiorów źródeł do dziejów powstania². Fakt ten poważnie ułat-

¹ Pierwsza syntetyczna praca o Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919 ukazała się w jego 50. rocznicę: *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919*. [Red.] Z. Grot, Poznań 1968. Wydane dziesięć lat później monografie: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919. Zarys dziejów*, Warszawa—Poznań 1978 (wyd. II Warszawa—Poznań 1983) oraz A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919. Geneza — charakter — znaczenie*, Poznań 1978 ujmują o wiele szerzej dzieje naszego powstania, choć wykorzystują wcześniejsze ustalenia.

² Głównie chodzi tutaj o wydawnictwa źródłowe: *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919. Wybór źródeł*, Wybór i opracowanie A. Czubiński i B. Polak, Poznań 1983; *Wojskowe aspekty Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919*, Wybór ma-

wia dalsze studia nad nim. Przed ukazaniem się tych wydawnictw materiały źródłowe były rozproszone, niekompletne, wymagały wielu wysiłków dla ich odnalezienia. Omawiane publikacje źródłowe obejmują nie tylko materiały wytwarzane w okresie trwania walk zbrojnych; zawierają one również dokumentację związaną z organizacją Armii Wielkopolskiej oraz jej szkoleniem i przygotowaniem do podjęcia działań zbrojnych.

Poważnym uzupełnieniem tych źródeł są publikacje wspomnień czy relacji uczestników powstania³. Posiadają one szczególną wartość ze względu na możliwość uchwycenia ówczesnie panującego klimatu uniesienia patriotycznego, bohaterstwa a także chaosu wynikającego ze spontanicznego, a zarazem żywiołowego chwytania za broń i walki z Niemcami. Bowiem odzyskanie niepodległości i wyparcie okupanta było jedynym celem toczonych walk.

Taka postawa determinowała również postępowanie młodych dowódców, którym obce były w danym momencie złożone układy polityczne czy dążenia poszczególnych ugrupowań politycznych. Dobitnie potwierdził to Arkady Fiedler pisząc:

„Nie mieliśmy wtedy ani wodzów ani sztabu, ani jasnej myśli politycznej, a bodźcem przewodnim były przede wszystkim gwałtowne uczucia tak charakterystyczne dla nas w tym okresie: by zdobyć jak najwięcej broni, obojętnie jakim sposobem; by wypędzić Niemców, by była Polska — o to nam przede wszystkim chodziło”⁴.

Od dawna wysuwany postulat przygotowania wydawnictw źródłowych do dziejów powstania został więc częściowo spełniony⁵. Natomiast należy zatroszczyć się o szersze udostępnienie licznych materiałów źródłowych strony niemieckiej, gdyż są one rozproszone po różnych archiwach zagranicznych i nadal trudno dostępne. Stąd zwykle w naszych opracowaniach akcent kładziemy na działalność strony polskiej, niewiele charakteryzując przeciwnika. Odtworzenie poczynań Niemców w poszczegól-

teriałów źródłowych. [Red.] B. Woszczyński, Poznań 1985; *Wojsko Wielkopolskie 1919 r. Cz. I Rozwój organizacyjny i zjednoczenie z Wojskiem Polskim. Wybór dokumentów wojskowych*. Wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1985 oraz cz. II *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*. Wstęp, wybór i opracowanie: I. Polak i B. Polak, Koszalin 1986.

³ Por. m. in.: *Przeciw pruskiemu zaborcy. Wspomnienia i listy uczestników Powstania Wielkopolskiego*. Wybór i opracowanie L. Gomolec i B. Polak, Warszawa 1979.

⁴ A. Fiedler, *Mój ojciec i dęby*. Warszawa 1973, s. 172.

⁵ Por. Z. Grot, *Historiografia Powstania Wielkopolskiego*. W: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919. Zarys dziejów*. Warszawa—Poznań 1983, s. 35.

nych okresach Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 stanowi nadal wdzięczne pole badań. Dla ich podjęcia nie wystarczają jednakże materiały, jakimi dotąd dysponujemy. Konieczne jest sięgnięcie do źródeł pozostających poza granicami kraju.

Przedstawiając problematykę badawczą ostatniego okresu zaczniemy od zasygnalizowania kilku studiów nad czasami poprzedzającymi powstanie i cechującymi się wzrastaniem dążeń niepodległościowych. Wymienić tutaj należy dwa studia Zdzisława Grota: *Przedświt i świt wolności w Poznańskim*⁶ oraz *Na drodze do powstania. Tradycje i nowe elementy (1794-1918)*⁷. Obydwie te prace zajmują się charakterystyką polskiej działalności w okresie zaborów, ukierunkowanej na kształtowanie dążeń niepodległościowych i ideę pracy organicznej.

Zdaniem Z. Grota

„...nie wolno dziejów powstania rozpoczynać datą 27 grudnia 1918 roku ani nawet poprzedzającą ten dzień konspiracją, lecz cofnąć się trzeba w dalszą przeszłość i w poprzednich pokoleniach widzieć ojców zbrojnego czynu niepodległościowego z końca pierwszej wojny światowej”⁸.

W myśl tego założenia otrzymaliśmy dokładne odtworzenie położenia ludności polskiej w poszczególnych zaborach oraz charakterystykę działalności niepodległościowej (ze szczególnym zwróceniem uwagi na końcowy okres pierwszej wojny światowej i przygotowania do wystąpienia zbrojnego przeciwko Niemcom). Ustalenia Grota dobrze wprowadzają w wydarzenia po 27 grudnia 1918 r.

Dobrym uzupełnieniem tych studiów jest artykuł Bogusława Polaka, odtwarzający polską konspirację wojskową na terenie Poznania w latach 1912-1918⁹. Najwięcej miejsca B. Polak poświęca tutaj Polskiej Organizacji Wojskowej Zaboru Pruskiego.

Mało znane były dotąd także fakty ustalone przez Annę Ryfową, która opracowała niepodległościową działalność „Sokoła” na terenie Niemiec przed Powstaniem Wielkopolskim 1918-1919¹⁰. Autorka dowiodła włączenie się tych ogniw „Sokoła” do przygotowań powstańczych, ze szczególnym uwzględnieniem wsparcia działań zbrojnych.

⁶ Z. Grot, *Przedświt i świt wolności w Poznańskim*. „Kronika Wielkopolski” nr 4/1978, ss. 5-23.

⁷ Z. Grot, *Na drodze do powstania. Tradycje i nowe elementy (1794-1918)*. W: *Czyn zbrojny Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Materiały z V Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego 1918-1919*. [Red.] B. Polak, Koszalin 1984, ss. 16-28.

⁸ Z. Grot, *Na drodze ...*, s. 16.

⁹ B. Polak, *Konspiracja polska w Poznaniu (1912-1918)*. „Kronika Miasta Poznania” nr 3-4/1984, ss. 81-96.

¹⁰ A. Ryfowa, *Działalność niepodległościowa „Sokoła” na terenie Niemiec w I połowie XX wieku*. „Koszalińskie Studia i Materiały” nr 2/1983, ss. 69-74.

Dużo miejsca w omawianym okresie poświęcono również sprawom organizacji wojskowych władz powstańczych. Zagadnienie to stanowiło wielokrotny przedmiot zainteresowań Bogusława Polaka. W pierwszej swej pracy, zajmującej się formowaniem oddziałów powstańczych, a następnie Armii Wielkopolskiej, poruszył on problem tworzenia się dowództwa powstania i określił jego rolę w przebiegu walk¹¹. W drugim szkicu zajął się określeniem roli Dowództwa Głównego w Poznaniu w powstaniu¹². Nakreślił w nim przebieg walk w poszczególnych okresach powstania i starał się zarazem uchwycić poczynania Dowództwa Głównego. Omówił ogólnie działalność pierwszego głównodowodzącego, mjr. Stanisława Taczaka, nieco szerzej przedstawiając organizację i prace Dowództwa Głównego po 16 stycznia 1919 r., to jest po objęciu dowództwa przez gen. por. Józefa Dowbora-Muśnickiego. Dobrym uzupełnieniem tej rozprawy jest dokładny opis organizacji i działalności Dowództwa Głównego w okresie, kiedy na jego czele stał mjr Stanisław Taczak¹³. Jest to dotąd najpełniejsze studium o ówczesnym dowództwie, a szczególnie jego wewnętrznej organizacji. B. Polak stawia tutaj znaną z literatury przedmiotu tezę o dużej roli mjr. Stanisława Taczaka w tworzeniu organizacji powstania i skupieniu w jego ręku dowództwa.

Interesujący jest także przyczynek tegoż autora o udziale Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w Warszawie w tworzeniu oddziałów powstańczych¹⁴. Bardzo mało dotąd wiemy o kontaktach powstania z odrodzonym Wojskiem Polskim. Każde ustalenie nowych faktów jest więc bardzo potrzebne.

Studia B. Polaka nad organizacją i działalnością Dowództwa Głównego Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919 stanowią ważny kierunek badań omawianego okresu niekiedy są jedynie rozszerzeniem wcześniejszych ustaleń¹⁵.

¹¹ B. Polak, *Wielkopolskie siły zbrojne (listopad 1918 — marzec 1920)*. W: *Czyn zbrojny...*, ss. 45 - 58.

¹² B. Polak, *Rola Dowództwa Głównego w Poznaniu w przebiegu Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919 r.* „Koszalińskie Studia i Materiały” nr 2/1983, ss. 9 - 42.

¹³ B. Polak, *Dowództwo Główne w Poznaniu (28 grudnia 1918 — 15 stycznia 1919 roku)*. *Organizacja i działalność*. W: *Prawdy i fikcje Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919. Materiały z VII Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego*. [Red.] B. Polak, Koszalin 1987, ss. 49 - 71.

¹⁴ B. Polak, *Rola Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w tworzeniu oddziałów powstańczych w południowej Wielkopolsce 1918 - 1919 r.* W: *Udział społeczeństwa Ziemi Kaliskiej w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*. [Red.] A. Czubicki, Kalisz 1978, ss. 57 - 63.

¹⁵ Por. B. Polak, *Organizacja i działalność Dowództwa Głównego Powstania Wielkopolskiego i Wojsk Wielkopolskich 1918 - 1919 (styczeń — lipiec 1919 r.)*. W: *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919 (artykuły i przyczynki)*. [Red.] B. Polak, Kościan 1975, ss. 25 - 72.

W zakresie badań nad organizacją wojsk powstańczych należy też odnotować prace zajmujące się rodowodem poszczególnych jednostek wojskowych. Eligiusz Tomkowiak zajął się 15. i 17. Pułkiem Ułanów¹⁶, natomiast Zdzisław Kościański 16. i 18. Pułkiem Ułanów¹⁷. Przyczynki te nawiązują do wydawanych przed drugą wojną światową monografii pułków, które jeden z akcentów kładły zwykle na rodowód danej jednostki.

Stosunkowo wiele zainteresowania poświęcono służbie sanitarno-medycznej powstania. Przede wszystkim należy wskazać na fakt poświęcenia tej problematyce sesji popularnonaukowej, ukazującej organizację służby sanitarno-medycznej i jej działalność podczas powstania i w Armii Wielkopolskiej¹⁸. Bardzo cenne są tutaj opublikowane wspomnienia o osobach odgrywających dużą rolę w organizacji tej służby. Uzupełnieniem sesji były przyczynki Eligiusza Tomkowiaka na temat działalności służby sanitarno-medycznej frontu północnego¹⁹ oraz Jana Basińskiego omówienie udziału tych służb Armii Wielkopolskiej w zabezpieczeniu wojsk wkraczających na Pomorze w styczniu 1920 roku.²⁰ Studia te ukazały wiele nieznanych dotąd faktów i są bardzo użyteczne w dalszych badaniach nad dziejami służby sanitarno-medycznej Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919.

Stosunkowo niewiele uwagi poświęcono w omawianym okresie przebiegowi walk na frontach powstania. Dysponujemy na ten temat jedynie przyczynkami, które nie wnoszą wiele nowego do dotychczasowych ustaleń. Uwagę w tym względzie zwraca artykuł Eugeniusza Śliwińskiego o walkach powstańczych w rejonie Czarnkowa i Chodzieży²¹ oraz Eugeniusza Matyjasa o działaniach na froncie południowym, mających

¹⁶ E. Tomkowiak, *Powstańczy rodowód 15 Pułku Ułanów Poznańskich i 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich*. W: *Prawdy i fikcje ...*, ss. 130 - 136.

¹⁷ Z. Kościański, *W sprawie powstańczego rodowodu 16 i 18 Pułku Ułanów*. W: *Prawdy i fikcje ...*, ss. 137 - 140.

¹⁸ *Lekarze polscy uczestniczący w Powstaniu Wielkopolskim w 1918 - 1919 r. Konferencja popularno-naukowa (4 maja 1974 r.)*. [Red.] A. Wierzejewski, Poznań 1978.

¹⁹ E. Tomkowiak, *Kilka uwag na temat służby sanitarno-medycznej frontu północnego w okresie Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919*. W: *Dwa powroty Polski nad Bałtyk: 1920 i 1945 r. Materiały z konferencji odbytej dnia 28 i 29 marca 1985 r. w Koszalinie i Kołobrzegu*. [Red.] B. Polak, Koszalin 1985, ss. 377 - 387.

²⁰ J. Basiński, *Udział służby sanitarno-medycznej Armii Wielkopolskiej w zabezpieczeniu medycznym Wojsk Polskich wkraczających na Pomorze w styczniu 1920 r.* W: *Dwa powroty Polski ...*, ss. 394 - 411.

²¹ E. Śliwiński, *Walki powstańcze w rejonie Czarnkowa i Chodzieży w latach 1918 - 1919*. „Rocznik Nadnotecki” t. IX, z. 2, ss. 16 - 34.

na celu opanowanie Rawicza.²² Odnotować też należy opracowanie Zygmunta Bulzackiego o działaniach bojowych lotnictwa²³. Do studiów nad dziejami walk zbrojnych powstania należy również wypowiedź Mariana Włodarczyka o udziale artylerii wielkopolskiej w walkach o wyzwolenie Pomorza w 1919 r.²⁴

Ukazało się także kilka prac mających na celu odtworzenie roli określonego miasta czy regionu w powstaniu. Niekiedy wnoszą one nowe ustalenia, z reguły szczegółowe, do przebiegu opisywanych wydarzeń. Przykładowo wymienić można pracę Piotra Bauera o Czarniejewie²⁵ czy Henryka Łady o Pakości²⁶. Podobne wypowiedzi w odniesieniu do powiatów: pleszewskiego, jarocińskiego, ostrowskiego, ostrzeszowskiego, kępińskiego oraz miast: Krotoszyna, Koźmina i Odolanowa zamieszczone zostały w pracy zbiorowej: *Udział społeczeństwa Ziemi Kaliskiej w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*²⁷. Prace te najczęściej ujmują wszystkie znane fakty z dziejów powstania na danym terenie i na ich tle analizują rolę danego regionu w powstaniu. Gromadzą one materiał do szerszych opracowań i, jako takie, są użyteczne.

Mamy też do odnotowania fakt zajęcia się problematyką odzyskania Pomorza. Prace na ten temat zostały zebrane w publikacji: *Dwa powroty Polski nad Bałtyk: 1920 i 1945 r.*²⁸ Rozpatrzono w niej zabiegi, od listopada 1918 do końca czerwca 1919 r., ludności polskiej zamieszkującej

²² E. Matyjas, *Odcinek rawicki frontu południowego Powstania Wielkopolskiego 1919 r. (Organizacja i działania bojowe)*. W: *Południowo-zachodnia Wielkopolska w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*. Leszno 1978, ss. 10 - 16.

²³ Z. Bulzacki, *Działania bojowe lotnictwa w Powstaniu Wielkopolskim*. W: *Prawdy i fikcje ...*, ss. 141 - 149.

²⁴ M. Włodarczyk, *Udział artylerii wielkopolskiej w walkach o wyzwolenie Pomorza w 1919 roku*. W: *Dwa powroty Polski ...*, ss. 365 - 376.

²⁵ P. Bauer, *Udział Czarniejewa w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919. Studia z dziejów Czarniejewa i okolic. Z tradycji walk narodowowyzwoleńczych 1794 - 1945*. [Red.] B. Polak, Czarniejewo 1982, ss. 106 - 143.

²⁶ H. Łada, *Udział społeczeństwa pakoskiego w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*. Pakość 1978.

²⁷ *Udział społeczeństwa Ziemi Kaliskiej w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*. Praca zbiorowa wydana z okazji odsłonięcia pomnika Powstańców Wielkopolskich w Nowych Skalmierzycach w grudniu 1978 r. [Red.] A. Czubiński, Kalisz 1978. Są to artykuły: St. Bródka, *Powiat pleszewski i jego mieszkańcy w czasie Powstania Wielkopolskiego*, ss. 73 - 87; M. Sobczak, *Powiat jarociński w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*, ss. 89 - 103; Z. Dykcik, *Udział Otrowian i Odolanowian w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*, ss. 105 - 128; Z. Krysiak, *Spółczesność powiatu ostrzeszowskiego wobec wydarzeń politycznych w Wielkopolsce w latach 1918 - 1920*, ss. 129 - 143; Wł. Gill, *Krotoszyn i Koźmin w Powstaniu Wielkopolskim*, ss. 145 - 163; J. Kurzawa, *Powstanie Wielkopolskie w byłym powiecie kępińskim*, ss. 165 - 174.

²⁸ *Dwa powroty Polski ...*, op. cit.

Pomorze, mające na celu przyłączenie tej ziemi do Polski²⁹. Przeanalizowano również działania wojskowe prowadzące do przejścia Pomorza przez Polskę³⁰ oraz omówiono stanowisko niemieckie w latach 1918 - 1919 wobec perspektywy utraty Pomorza³¹. Sprawa przyłączenia Pomorza do Polski w okresie Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919 była przedmiotem licznych sporów w historiografii. Każde zatem dodatkowe naświetlenie tego zagadnienia jest bardzo pożyteczne.

Jednym ze szczegółowo zaproponowanych kierunków badawczych omawianego okresu jest biografistyka. W dotychczasowym rozwoju badań nad Powstaniem Wielkopolskim 1918 - 1919 sporadycznie zajmowano się odtwarzaniem życia i działalności jego organizatorów i bojowników. Kilka sylwetek działaczy ruchu niepodległościowego w Wielkopolsce przedstawił Zdzisław Grot.

Wiele natomiast miejsca zajmowały spory, prowadzone najczęściej między uczestnikami wydarzeń, co do rzeczywistej roli poszczególnych osób w różnych epizodach powstania. Przy tej okazji, siłą rzeczy, opisywano działalność konkretnych powstańców. Nie można wszakże tych prac czy wypowiedzi zaliczyć do badań biograficznych. W gruncie rzeczy miały one na celu ustalenie rzeczywistych zasług poszczególnych powstańców, co było niezwykle trudne, gdyż odbywało się z reguły z powoływaniem na rozstrzygającą rolę pamięci.

Obecnie mamy do czynienia z propozycją podjęcia planowych badań biograficznych. Skonkretyzowało ją VI Ogólnopolskie Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919 w Kościanie, poświęcone właśnie biografistyce tego wydarzenia³². Nawiązano tutaj do wcześniejszej inicjatywy opracowania *Słownika biograficznego powstańców i żołnierzy Wojsk Wielkopolskich*. Przedstawiono propozycję zestawu haseł oraz założenia edytorskie tego wydawnictwa. Załączono także przykładowe opracowanie hasła: *Życie i działalność pierwszego dowódcy powstania — Stanisława Taczaka*. Z całą pewnością zarówno zestaw haseł, jak i instrukcja o sposobie ich opracowywania będą ulegały jeszcze różnym

²⁹ M. Wojciechowski, *Zabiegi polskie o odzyskanie Pomorza w latach 1918 - 1919*. W: *Dwa powroty Polski ...*, ss. 20 - 40.

³⁰ B. Polak, *Wojskowe aspekty przejścia Pomorza przez Polskę 1918 - 1920*. W: *Ibidem*, ss. 41 - 71.

³¹ P. Hauser, *Niemcy wobec perspektywy rewindykacji Pomorza przez Polskę w latach 1918 - 1919*. W: *Ibidem*, ss. 72 - 109. Patrz też krótkie zasygnalizowanie wkroczenia Wojsk Polskich na Pomorze w wywiadzie O. Borkowskiego, *Przejście Pomorza przez Polskę w 1920 r.* *Ibidem*, ss. 412 - 417.

³² Por. B. Polak, *Kadra dowódcza Powstania Wielkopolskiego i Wojsk Wielkopolskich. Biografia zbiorowa. Uwagi i propozycje*. W: *Biografistyka Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919. Materiały z VI Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919*. [Red.] B. Polak, Koszalin 1985, ss. 23 - 52.

modyfikacjom. Jednakże sam fakt ich przedstawienia jest poważnym krokiem naprzód w pracach nad *Słownikiem biograficznym powstańców i żołnierzy Wojsk Wielkopolskich*. Ten kierunek prac badawczych należy gorąco popierać, gdyż niesie on nowe możliwości ustalania faktów.

W ostatnim okresie ożywiły się także badania nad dowódcami Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919. W kilku studiach poświęcono uwagę majorowi Stanisławowi Taczakowi³³, potwierdzając już po raz kolejny jego duże zasługi w organizacyjnym uporządkowaniu spontanicznie tworzonych oddziałów, zorganizowaniu Dowództwa Głównego oraz uregulowaniu sytuacji wśród walczących oddziałów. Poważną jego zasługą było też podporządkowanie różnych ośrodków dyspozycyjnych naczelnemu wodzowi. Bogusław Polak przedstawił sylwetkę Mieczysława Palucha, który należał do najaktywniejszych organizatorów powstania³⁴. Istnieje również obszerna monografia, pozostająca jeszcze w maszynopisie, Piotra Bauera o gen. broni Józefie Dowborze-Muśnickim³⁵. Poważna jej część wyjaśnia, w jaki sposób doszło do objęcia przez generała naczelnego dowództwa Powstania Wielkopolskiego w 1919 r. oraz kreśli jego działalność na tym terenie. Ukazuje ona zachowania się J. Dowbora-Muśnickiego w różnych sytuacjach podczas powstania, a także pełne konfliktów kontakty z Józefem Piłsudskim. Z całą wyrazistością rysuje się tutaj rywalizacja między tymi dwoma znaczącymi osobami. Dobrze byłoby, aby ta monografia została udostępniona w postaci drukowanej.

Z dalszych pozycji biograficznych trzeba jeszcze wspomnieć o rozprawie Zdzisława Grota, ukazującej postać Wincentego Wierzejewskiego, twórcy poznańskiej konspiracji przedpowstaniowej³⁶.

Z przedstawionej charakterystyki wynika, że studia biograficzne w ostatnim okresie należały do częściej podejmowanych kierunków badawczych nad Powstaniem Wielkopolskim 1918 - 1919. Realizacja planowanego słownika biograficznego powstańców przyczyni się zapewne do dalszej ich intensyfikacji.

³³ Patrz: S. Jellenta, *Stanisław Taczak — pierwszy głównodowodzący Powstania Wielkopolskiego*. W: *Południowo-zachodnia Wielkopolska w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919*. Leszno 1978, ss. 5 - 10; tenże, *Pierwszy dowódca*. „Kierunki” nr 15 z 13 IV 1986 r. s. 8; B. Polak, *Stanisław Taczak głównodowodzący Powstania Wielkopolskiego (28 XII 1918 — 15 I 1919)*. „Kronika Miasta Poznania” nr 4/1983, ss. 49 - 65; M. Chamot, *Generał Stanisław Taczak, dowódca naczelny Powstania Wielkopolskiego*. Bydgoszcz 1987.

³⁴ B. Polak, *Mieczysław Paluch (1888 - 1942)*. „Kronika Miasta Poznania” nr 4/1985, ss. 19 - 38.

³⁵ P. Bauer, *Generał broni Józef Dowbor-Muśnicki (1867 - 1937)*. Maszynopis rozprawy doktorskiej zdeponowany w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

³⁶ Z. Grot, *Wincenty Wierzejewski (1889 - 1972) pierwszy przywódca poznańskiej konspiracji przedpowstaniowej*. „Kronika Wielkopolski” nr 4/1978, ss. 98 - 112.

Do mało rozpatrywanych wcześniej problemów należy także udział wychodźstwa polskiego w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919. Znajdujemy ostatnio na ten temat studia niejako przygotowawcze. Dotyczą one omówienia stanu badań³⁷ oraz zasobów źródłowych dla odtwarzania tej problematyki³⁸. Najobszerniejszą rozprawę w tym zakresie przedstawił Stanisław Grygier, opracowując „Polonię” w Niemczech w świetle materiałów Dowództwa Głównego w Poznaniu³⁹. Trzeba postulować dalszy rozwój badań nad wychodźstwem polskim i jego skutkami dla Powstania Wielkopolskiego 1918-1919.

Ostatnie lata przyniosły także prace analizujące odbicie Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 w historiografii i publicystyce niemieckiej⁴⁰. Są one niezwykle wartościowe ze względu na to, iż wśród historyków i publicystów niemieckich znaleźli się tacy, którzy dążą do całkowitego skrzywienia obrazu powstania, czego dobitnym przykładem może być praca Dietricha Vogta oraz zamieszczona w niej przedmowa Gottholda Rhode⁴¹. Twierdzenia o bezcelowości, powstania i kwestionowanie jego wpływu na ostateczne ukształtowanie się granic państwa polskiego mogą świadczyć o tendencyjnym podejściu do interpretacji tego ważnego wydarzenia historycznego. Podjęcie polemiki z takimi tezami jest więc konieczne.

W przedstawionym przeglądzie nie sposób pominąć jeszcze kilku prac o szerszej tematyce, ale związanej bezpośrednio z Powstaniem Wielkopolskim 1918-1919. Przede wszystkim należy tutaj wskazać na szkic Antoniego Czubińskiego o roli czynnika politycznego w powstaniu⁴². Mamy

³⁷ B. Polak, M. Rezler, *Udział wychodźstwa w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919 (informacja o stanie badań)*. „Koszalińskie studia i materiały” nr 2/1983, ss. 61-68.

³⁸ Por. St. Nawrocki, *Działalność polityczna wychodźstwa polskiego w Niemczech w świetle źródeł archiwalnych*. „Koszalińskie studia i materiały” nr 2/1983, ss. 111-117; T. Wawrzyński, *Materiały źródłowe dotyczące udziału wychodźstwa polskiego w Niemczech w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919 przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym*. „Koszalińskie studia i materiały” nr 2/1983, ss. 118-124.

³⁹ St. Grygier, „Polonia” w Niemczech a Powstanie Wielkopolskie w świetle akt Dowództwa Głównego w Poznaniu. „Koszalińskie studia i materiały” nr 2/1983, ss. 88-110.

⁴⁰ A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie w historiografii niemieckiej*. „Kronika Wielkopolski” nr 4/1978, ss. 57-67; B. Piotrowski, *Obraz Polaka oraz Powstańca Wielkopolskiego w historiografii i publicystyce Niemiec hitlerowskich (1939-1945)*. „Koszalińskie studia i materiały” nr 2/1983, ss. 131-165; tenże, *Stereotypy i legendy o Powstaniu Wielkopolskim w niemieckiej historiografii oraz publicystyce (1919-1939)*. W: *Prawdy i fikcje...*, ss. 85-109.

⁴¹ *Der Grosspolnische Aufstand 1918-1919 Bericht, Erinnerungen, Dokumente* von D. Vogt. Mit einer Einführung von G. Rhode, Marburg/Lahn 1980.

⁴² A. Czubiński, *Koncepcje powstania zbrojnego w ujęciu Komisariatu Na-*

w nim przedstawioną analizę koncepcji powstania zbrojnego, która została wypracowana przez Komisariat Naczelnej Rady Ludowej, a zarazem bardzo trafne uchwycenie działalności Komisariatu i znaczenia stworzonej przezeń koncepcji dla powstania. Trzeba zgodzić się ze stanowiskiem A. Czubińskiego, że

„... podkreślając rolę i znaczenie czynu zbrojnego powstania, nie należy lekceważyć czynnika politycznego, a zwłaszcza roli powstańczej akcji dyplomatycznej w walce o odebranie Niemcom zrabowanych przed laty i częściowo już zgermanizowanych ziem”⁴³.

Sądzę, że wielu badaczy uzna wnioski z tej pracy za przekonywujące i tym samym tak kontrowersyjny problem roli NRL w powstaniu zostanie wyjaśniony.

Za pewne uzupełnienie pracy A. Czubińskiego można uznać artykuł Piotra Bauera⁴⁴. Zajmuje się on także odtworzeniem działalności Komisariatu NRL, lecz związanej wyłącznie ze sprawami gospodarczo-społecznymi. Problematykę tę w dotychczasowej literaturze podejmowała Bogna Tyszkiewicz⁴⁵. Bauer omówił stan rolnictwa, leśnictwa, przemysłu, rzemiosła, handlu, transportu, komunikacji, finansów i zaopatrzenia ludności, a także kroki Komisariatu NRL poczynione w celu odtworzenia tych dziedzin i zapewnienia im rozwoju oraz wykorzystania ich dla celów wojskowych. Problematyka ta rzuca nowe światło na zakres zainteresowań i działalności NRL. Jest również bardzo ważna ze względu na wyjaśnienie źródeł ogromnych zasobów materialnych przeznaczonych na zaopatrzenie walczących oddziałów, organizowanie licznej armii oraz zaopatrzenie ludności. Wiemy ponadto, że Wielkopolska wspierała swymi zasobami Józefa Piłsudskiego, głównie w celu wyposażenia i uzbrojenia organizowanego Wojska Polskiego.

W literaturze przedmiotu ostatniego okresu uwagę zwraca także studium Stanisława Kubiaka poświęcone analizie genezy Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919⁴⁶. Analiza ta przeprowadzona została w szerokim

czelnej Rady Ludowej w Poznaniu (listopad 1918 — luty 1919). W: *Czyn zbrojny ...*, ss. 29 - 44.

⁴³ *Ibidem*, s. 43.

⁴⁴ P. Bauer, *Polityka ekonomiczna i społeczna Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej w okresie styczeń — lipiec 1919 roku*. W: *Prawdy i fikcje ...*, ss. 72 - 84.

⁴⁵ B. Tyszkiewicz, *Sytuacja ekonomiczna Wielkopolski w okresie powstania 1918 - 1919*. W: *Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919*. [Red.] Z. Grot, Poznań 1968, ss. 377 - 408.

⁴⁶ St. Kubiak, *Geneza Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1918*. Poznań — Nowy Tomyśl 1979. Por. także tegoż autora ciekawy szkic o przesłankach politycznych wybuchu powstania: *Polityczno-społeczne przesłanki Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919*. W: *Udział społeczeństwa Ziemi Kaliskiej ...*, ss. 37 - 46.

kontekście spraw międzynarodowych i wydarzeń w kraju. Kubiak przeprowadził też polemikę z niektórymi dotychczasowymi poglądami, dowodząc zarazem swych racji. Jest to rozprawa pobudzająca do licznych refleksji, a równocześnie wskazująca dalsze potrzeby badawcze nad naszym powstaniem.

Do stosunkowo częstych zainteresowań lat 1977-1987 należało także dociekanie roli i znaczenia Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Temat ten łączono najczęściej z odradzaniem się państwowości polskiej po pierwszej wojnie światowej⁴⁷. Zastanawiano się również nad znaczeniem Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 dla rozwoju ruchu niepodległościowego na Pomorzu⁴⁸. Podejmowano się też sumowania realnych walorów militarnych powstania i polemik z różnymi mitami oraz legendami o powstaniu⁴⁹. Uczyniono także próbę wyjaśnienia nietrafności określenia Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 jako „jedynego zwycięskiego” czy „pierwszego zwycięskiego”. Kwestia ta wymagałaby jednakże szerszego przeanalizowania. Nie wystarcza bowiem tylko ogólne powołanie się na definicję pojęcia „powstanie”, a trzeba konkretnie odnosić się do Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Nie sposób bowiem przypisywać określonego znaczenia wydarzeniom historycznym w sposób mechaniczny. Należy to czynić biorąc pod uwagę konkretną rzeczywistość dziejową i w jej kontekście określać charakter badanego wydarzenia.

Podzielać wszakże w pełni intencje Marka Rezlera dotyczące konieczności bardziej obiektywnego spojrzenia na powstanie, bez pokutującego tu i ówdzie jeszcze wątku emocjonalnego. Nie było możliwości uniknięcia tego tak długo, jak długo głównymi odtwórcami wydarzeń powstaniowych byli ich twórcy. Siłą rzeczy opisywali je z pełnym zaangażowaniem, choć przez pryzmat własnego uczestnictwa czy wyrobionych ocen.

Na tle przedstawionego przeglądu literatury można przejść do kilku ogólnych uwag końcowych. Przede wszystkim trzeba podkreślić fakt dalszego postępu badań. Przyniosły one nowe kierunki studiów, rozwijano też wcześniej uprawiane. Głównym impulsem dla tych badań była 60 rocznica Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Podjęto także planowe prace, których najdobitniejszym wyrazem było organizowane Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 w Kościanie. Naj-

⁴⁷ A. Czubiński, *Wkład Powstania Wielkopolskiego w odbudowę niepodległego państwa polskiego*. „Kronika Wielkopolski” nr 4/1978, ss. 45-55.

⁴⁸ O. Borkowski, *Znaczenie powstańczej Wielkopolski w rozwoju ruchu niepodległościowego na Pomorzu w 1919 roku*. W: *Prawdy i fikcje ...*, ss. 121-129.

⁴⁹ M. Rezler, *Kilka uwag na temat militarnych realiów Powstania Wielkopolskiego. Pierwszy czy jedyny zwycięski czyn zbrojny w dziejach Polski?* W: *Prawdy i fikcje ...*, ss. 110-120.

większą aktywność w tym przedsięwzięciu wykazał Bogusław Polak, którego należy zaliczyć do grona czołowych badaczy Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919.

Zakres zainteresowań omówionej jedynie wrywkowo historiografii był stosunkowo szeroki. Ważne jest natomiast przede wszystkim to, że Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919 rozpatrywano zwykle w szerokim kontekście spraw międzynarodowych, a szczególnie w związku z procesem odradzania się państwa polskiego. Świadczy to o poprawności metodologicznej tych studiów.

W omówionej historiografii wypowiedziano wiele tez na temat genezy, przebiegu i skutków powstania w latach 1918 - 1919. Ukazano również różne jego cechy specyficzne lub też prawidłowości typowe dla ruchów narodowyzwoleńczych. Historiografię naszą wzbogaciły w ostatnich latach prace analityczne obejmujące wybrane problemy z dziejów Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919, a także monografie zmierzające do przedstawienia jego syntezy. Opierając się na tym dorobku możemy spróbować odpowiedzieć na podstawowe pytanie naszych studiów: co jest szczególnie charakterystyczne dla tego ważnego w naszych dziejach wydarzenia historycznego?

Próbując odpowiedzieć na to pytanie, pragnę uwypuklić trzy cechy szczególne Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919, a mianowicie: 1) jego żywiłowo-ludowy charakter; 2) prowadzenie walk z Niemcami przy początkowej wyraźnej opozycji ze strony polskiej władzy politycznej reprezentowanej przez Komisarjat NRL oraz 3) zwycięski charakter czynu zbrojnego lat 1918 - 1919.

Niespodziewany wybuch powstania pod wpływem wielkiej manifestacji patriotycznej ludności Poznania na cześć Ignacego Paderewskiego zaskoczył zarówno polskich przywódców politycznych, jak i organizacje wojskowe. Spowodowało to włączenie się wcześniej formowanych oddziałów zbrojnych Straży Ludowej i Służby Straży i Bezpieczeństwa do walki na rozkaz swych bezpośrednich dowódców. Ci natomiast, nie czekając na dyrektywy, spontanicznie podejmowali walkę z oddziałami niemieckimi, mającą na celu ich rozbrojenie i opanowanie ważnych obiektów wojskowych. Odgłos bitwy w Poznaniu był sygnałem do podejmowania działań na prowincji, gdzie niemal w każdej większej miejscowości Polacy chwyтали za broń, obezwładniali i rozbrajali wojsko niemieckie. Podjęcie walki przez wcześniej zorganizowane oddziały wojskowe spowodowało przyłączenie się do ruchu powstańczego szerokich kręgów społeczeństwa. Stawało ono do szeregów zbrojnych, organizowało pomoc sanitarno-medyczną, warsztaty, zaopatrzenie i wyżywienie dla walczących oddziałów. Włączeniu się ludności do powstania towarzyszyła ogromna żywiłowość, wynikająca nie tylko z istnienia w pierwszych dniach

walk kilku ośrodków kierowniczych powstania, ale przede wszystkim wiążąca się z wielkim patriotyzmem społeczeństwa wielkopolskiego, wyzwalającym ogrom inicjatyw oraz powodującym natychmiastową ich realizację. W ten sposób rozwijały się działania zbrojne, z niewielkimi wyjątkami, do 8 stycznia 1919 r. Pod wpływem zapału i zwycięstwa tego okresu rozwijało się także nadal powstanie aż do połowy stycznia 1919 r., choć już w bardziej zorganizowany sposób (co było zasługą naczelnego dowódcy powstania mjr. Stanisława Taczaka oraz jego sztabu). Jest to czas, w którym powstańcy odnieśli największe zwycięstwa, decydujące o całokształcie powodzenia zrywu wolnościowego.

Włączenie się ludności cywilnej do udziału w Powstaniu Wielkopolskim 1918 - 1919, któremu towarzyszyła spontaniczność i dążenie do zrzucenia niewoli pruskiej, decydujące o głównych zdobyczach powstania, stanowi więc cechę szczególną omawianego wydarzenia historycznego.

Rozwój walk zbrojnych odbywał się w szczególnie złożonej atmosferze. Młodzi dowódcy oddziałów powstańczych musieli opierać się z jednej strony wrogim wojskom niemieckim, z drugiej zaś przewycięzać zakazy Komisariatu NRL, dążącego do ograniczenia walk i uświadamiającego, że wolność można odzyskać bez rozlewu krwi poprzez wsparcie zwycięskiej koalicji na drodze dyplomatycznych pertraktacji z Niemcami. Nie wolno zapominać, że dzięki tym pertraktacjom doszło do podpisania rozejmu w Trewirze 16 lutego 1919 r., a tym samym obronione zostały zdobycze militarne powstania. Siły zbrojne powstania same nie byłyby bowiem zdolne odeprzeć przygotowywane działania zaczepne Niemców, a nie mogły zupełnie liczyć na pomoc Józefa Piłsudskiego. Jednakże hamowanie poczynań zbrojnych przez Komisariat NRL w pierwszym, pełnym impetu okresie powstania był szkodliwy i wywarł wpływ na ograniczenie jego zasięgu tylko do terenu Wielkopolski. Podziwiać więc trzeba, że w tak trudnej sytuacji niemal wszyscy dowódcy powstańczy podejmowali działania zaczepne, przejmując tym samym na siebie odpowiedzialność za niesubordynację wobec NRL. Jesteśmy wszakże świadomi, że właśnie dzięki takiej ich postawie czyn zbrojny powstania mógł się rozwijać i że stąd pochodzą główne zdobycze Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919. Słusznie stwierdził Antoni Czubiński, że:

„W wyniku powstania Wielkopolska wyzwoliła się, anulując wstępne decyzje w tej sprawie zarówno zwycięskiej koalicji, jak i Piłsudskiego. Gdyby nawet bez powstania miało dojść do wyzwolenia Wielkopolski, to na skutek akcji zbrojnej wyzwoliła się ona o cały rok wcześniej, niż by to mogło nastąpić tylko za sprawą decyzji Traktatu Wersalskiego. Stworzone przez powstańców fakty dokonane nabrały olbrzymiego znaczenia politycznego. Dały one dyplomacji polskiej dodatkowe, nie do obalenia argumenty w polemice z rzecznikami imperializmu i szowinizmu niemieckiego”⁵⁰.

⁵⁰ A. Czubiński, *Koncepcje powstania* . . . s. 42.

Wymuszanie czynem zbrojnym poddawania się Niemców i opuszczania ziemi wielkopolskiej, wbrew własnej władzy polityczno-państwowej, stanowi więc coś szczególnego w dziejach powstania i zarazem przydaje wielkiego znaczenia powstańczemu orężu.

Najważniejsza cecha szczególna Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919 wiąże się wszakże z jego zwyczajnym charakterem. Fakt ten odróżnia nasze powstanie od poprzedzających je ruchów narodowowyzwoleńczych narodu polskiego. Zwycięstwo czynu powstańczego wynika nie tylko z oswobodzenia części ziem zaboru pruskiego z niewoli niemieckiej. Wiąże się ono także z obroną zdobyczy dwóch pierwszych okresów powstania przed ofensywnymi działaniami niemieckimi, a również zachowania równowagi militarnej stron w czasie trwania rozejmu trewirskiego. Zwycięstwo Powstania Wielkopolskiego 1918 - 1919 wynika także z osiągnięcia jego celów polityczno-terytorialnych. Oswobodzona została Wielkopolska, wytyczono zachodnią granicę państwa polskiego, przyspieszono budowę terytorialną odrodzonego państwa. Niemale znaczenie prestiżowe posiada zarazem fakt zwycięstwa nad tak długo panującym i uważającym się już za zdomowionego zaborcą.

Powstanie łączy się także z zachodnią orientacją polityczną państwa polskiego. Już w 1919 r. jego bojownicy dążyli do przeniesienia czynu zbrojnego na Pomorze, a także wspierali dążenia wyzwolenicze ludności Śląska. Walki Wojska Polskiego o Odrę i Nysę Łużycką miały miejsce ponad ćwierć wieku później. Niemniej Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919 ugruntowało myśl o powrocie państwa polskiego na ziemie piastowskie i tym samym uzmysłowiło tę ideę następnym pokoleniom.

Przedstawione cechy, wyznaczające Powstaniu Wielkopolskiemu 1918 - 1919 szczególne znaczenie w dziejach Polski, wyjaśniają przyczynę tak szerokiego nim zainteresowania. Wskazują one zarazem na stosunek dzisiejszego pokolenia Polaków do tamtych dni owianych patriotyzmem i bohaterstwem ich twórców. Jeżeli spojrzymy na Powstanie Wielkopolskie 1918 - 1919 jeszcze jako na samodzielny wysiłek militarny regionu poznańskiego, pozbawiony całkowicie poparcia politycznego i pomocy wojskowej ze strony odrodzonego państwa polskiego, z uczuciem szczególnego szacunku odniesiemy się do twórców wydarzeń sprzed 70 lat; należeli do nich ludzie wielu pokoleń i wszystkich warstw społecznych, ze zdecydowaną przewagą robotników i chłopów. Zbratanie się podczas walk ludzi pochodzenia robotniczo-chłopskiego z inteligencją i patriotycznie nastawionymi przedstawicielami ziemiaństwa oraz duchowieństwa określa ludowy charakter powstania, a zarazem świadczy o jego postępowym charakterze w dziejach Polski.

Widzimy więc, jak wielokierunkowe znaczenie posiada Powstanie

Wielkopolskie 1918 - 1919 w naszych dziejach⁵¹. Dokładne poznanie jego przebiegu i roli w odbudowie państwa polskiego po I wojnie światowej jest zatem nie tylko potrzebne, ale należy do obowiązków współczesnego pokolenia.

⁵¹ Por. B. Miśkiewicz, *O czynie powstańczym lat 1918 - 1919. Uwagi i refleksje*. „Kronika Wielkopolski” nr 4/1978, ss. 41 - 44.

NASZE WYDAWNICTWA

TADEUSZ KOTŁOWSKI

KRYZYS 1923 ROKU W NIEMCZECH

ark. wyd. 15, nakład 1500

Tematem pracy jest kryzys państwowy, społeczny i gospodarczy w Niemczech w 1923 r. Autor stawia sobie za zadanie przedstawienie przesłanek, rozwoju i apogeum tego zjawiska aż do momentu stabilizacji państwa. Jest to pierwsza próba monograficznego przedstawienia wydarzeń 1923 r. w historiografii polskiej.

Opracowanie oparte jest na bogatym materiale źródłowym i archiwalnym oraz na obszernej literaturze przedmiotu. Obszerny wybór literatury, wykorzystanych materiałów archiwalnych, źródeł drukowanych, wspomnień i pamiętników oraz prasy zamieszczony został w załączonej bibliografii.

DO NABYCIA:

- w księgarniach naukowych Domu Książki,
- w Instytucie Zachodnim, 61-772 Poznań, Stary Rynek 78/79 (także za zaliczeniem pocztowym)

